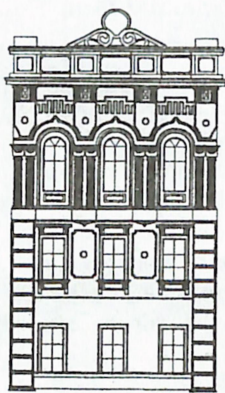

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Культура України

Випуск 6
Мистецтвознавство

Збірник наукових праць

Харків
2000

Бібліотека ХДАК
інв. № 437757

ОПРЯЖЕННЯ

ОКРЕМІЛЛЯ

ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТИХ АРХІВІВ І ПРАКТИКА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Розглядається практика музейної роботи в галузі використання особистих архівів на прикладі родинних документів Шарфенбергів, які зберігаються в Харківському історичному музеї. Введення їх до наукового обігу сприяє поживленню краєзнавчих досліджень

Традиційна спрямованість музейної діяльності на особистість, яка є носієм певної інформації та одним з основних джерел поповнення музейних збірок пам'ятками матеріальної культури, є загальновизнаним фактом. Проте у недалекому минулому музейна персоналістика, як загалом й історична наука, перебувала у тенетах ідеологічної упередженості, що значно звужувало галузь її досліджень, обмежувало коло осіб, які мали право на увічнення в колекціях музеїв. Це було результатом хибної думки, що музеєфікація меморіальних пам'яток і комплексів тотожної канонізації людей, з ними пов'язаних [1, 4].

Тому одним із основних принципів комплектування фондів за радянських часів був принцип партійності, або ідеологічної відповідності. Виходячи з цього окреслювалося коло певних постатей і згідно з усталеною ієрархією створювалися комплекси матеріалів державних та громадських діячів, учасників революційного руху, Великої Вітчизняної війни, представників науки і культури, передовиків виробництва. Поза увагою музейних працівників залишалися проблеми, події, особи, які не вписувалися в офіційну версію історичного розвитку держави.

Так, особисті матеріали відомих діячів національної культури, представників партій некомуністичної спрямованості були відсутні. Не можна назвати значними й ті комплекси, що склалися з матеріалів знаних вчених, діячів культури XIX ст. Основна причина полягала у збитках, завданих музеям війнами, особливо Великою Вітчизняною. Але це і наслідок певної недооцінки місцевих представників науки, культури, що негативно позначалося на тематиці та об'єктах комплектування фондів збірок. Особисті архіви пересічних громадян практично залишалися поза увагою музейних працівників, хоча фахівці архівної справи визнавали їх такими, що заслуговують на увагу як специфічне історичне джерело.

Штучне звуження тематичної спрямованості комплектування призводило до формування неповної, фрагментарної, тенденційної дже-

рельної бази, яка створювала вихолощену картину життя суспільства. Недоліки у комплектуванні фондів особистими матеріалами позначалися на експозиційній роботі музеїв. Якщо в експозиціях так званого «дорадянського періоду» створювалися реконструкції побуту, виробництва, репрезентувалися колекції оригінальних предметів, то в експозиціях з радянської історії переважно були представлені папери, фотографії, допоміжні матеріали, тексти.

Музейники усвідомлювали, що основним недоліком цих експозицій, особливо з сучасності, була відсутність меморіальності, історичних реконструкцій [2, 38]. Використання допоміжних, часто другорядних матеріалів, знижувало рівень достовірності експозицій, ускладнювало їх сприйняття. Крім того зорієнтованість на офіційну історію держави як фундамент будь-якої експозиції спричиняло її ілюстративність, схематизм. І як наслідок - «дійові особи» історичного процесу, представлені в музейних експозиціях, були заздалегідь визначені, що часто знецінювало, «розмивало» значення ролі конкретної людини в історичному процесі.

Нові історичні умови, що склалися протягом останнього десятиріччя, поставили перед музеями, в першу чергу історичного профілю, якісно нові завдання. Вже наприкінці 80-х рр. тема «людського фактора» яскраво виявилася в експозиційній роботі музеїв. Так, у Харківському історичному музеї було створено низку виставок різних за тематикою, але об'єднаних підсвідомою ідеєю звернення до людини: «Світ захоплень харків'ян», «Повернення до правди». Навіть традиційна за темою виставка «Апостол Правди», присвячена Г.С.Сковороді, специфічними музейними засобами намагалася розкрити одне з оригінальних положень вчення мандрівного філософа про «сродну працю» на прикладі творчості славетних уродженців Слобожанщини С.І.Васильківського, М.Ф.Сумцова та ін.

Піднесення національної тематики в суспільно-політичному та культурному житті України сприяло зверненню до набутого досвіду наших попередників у різних галузях культури, науки, зокрема у справі музейництва. Як відомо, 20-ті рр. XX ст. ознаменувалися бурхливим злетом краєзнавчого руху. Провідними осередками краєзнавства стали музеї, що збирали, вивчали, пропагували пам'ятки національної культури. Однією з найхарактерніших особливостей цієї роботи було повернення багатьох призабутих імен представників української інтелігенції.

Значний внесок у справу розвитку крайової біографіки належить Музею Слобідської України ім.Г.С.Сковороди, одного з про-

відних регіональних центрів краєзнавства. Тема дослідження творчої спадщини видатних діячів Слобожанщини, як в цілому й України, посідала чільне місце у багатогранній науковій діяльності М.Ф.Сумцова, засновника та першого завідувача музею. Він працював над складанням покажчика тем для вивчення творчості Т.Г.Шевченка з поясненнями та бібліографією, згодом надрукованого в Українській літературній хрестоматії; досліджував спадщину О.О.Потебні, якому присвятив статті «Велетенські думки і слова», «Спогади про Потебню»; започаткував роботу над «Історією української філософської думки», центральне місце в якій посідала монументальна постать Г.С.Сковороди.

Сумцов-практик розглядав музеї перш за все як сховища першоджерел, які потребували відповідної наукової обробки. Тому особливу увагу приділяв зосередженню у музейній збірці особистих матеріалів славетних слобожан, що розглядалися як джерельна база для подальших краєзнавчих, історичних, літературознавчих та інших досліджень. Так, з його ініціативи започатковані відділи (або фонди, комплекси матеріалів) Г.С.Сковороди, де були речі, що за легендою належали філософові, а також меморіальні збірки українських поетів Я.І.Щоголіва, В.В.Олександрова, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка та ін.

Продовжуючи традиції закладені М.Ф.Сумцовим, співробітники музею Р.С.Данківська, І.Ф.Єрофеев, О.О.Ніколаєв здійснювали цілеспрямовану роботу по комплектуванню фондів музею особистими матеріалами діячів історії та культури Слобожанщини. Придбали рукописи та книги, що належали М.В.Масловичу, редакторові «Харьковского Демокрита», документи з родинного архіву Гоголів-Янівських, серед яких автографи та малюнки М.В.Гоголя, меморіальні речі та рукописи спогадів сина поета В.В.Олександрова, матеріали з архіву декабриста А.Є.Розена з Ізюма.

Навіть важко уявити, які скарби зберігав наступник Музею Слобідської України - Харківський історичний музей на початку 40-х рр. Серед найдорогоцінніших, але назавжди втрачених для нас у роки Великої Вітчизняної війни, були архіви М.Ф.Сумцова, О.О.Потебні, родини Алчевських, С.І.Васильківського, декабриста І.В.Малиновського та багатьох інших.

Для сучасного краєзнавства характерне звернення до малодосліджених сторінок історії та культури, цьому сприяло введення до наукового обігу нових джерел, можливість дослідження «заборонених» раніше тем, поступове стирання «білих плям».

У музейній діяльності цей напрям роботи пов'язаний із при-

родним бажанням мати, по можливості, повну, об'єктивну картину нашого минулого, що повинна втілитися у виставки та експозиції. Але ідеологізація історії та музейної справи, що панувала протягом десятиліть, стала причиною значних лакун у збірках музеїв. Певною мірою заповнити їх можна цілеспрямованим науковим пошуком нових матеріалів.

Об'єктом дослідження мають стати наші сучасники, серед яких, безумовно, є нащадки учених, письменників, художників, підприємців, священнослужителів та ін. Родинні архіви зберігають цінні документи, що допоможуть розкрити невідомі ще імена або події, які відіграли значну роль в історії міста, краю, і, можливо, це змусить дослідників по-новому трактувати деякі історичні факти.

«Неофіційна» частина історії нерідко приховує у собі справжні почуття, оцінки, стосунки, ставлення до подій, що відбувалися у світі. Історичні постаті у світлі особистих документів, спогадів сучасників або навіть через випадкові висловлювання у листуванні, набувають людських рис, наповнюються життям, що дає змогу створити емоційно насичений, історично достовірний експозиційний образ.

Особисті архіви пересічних людей також не позбавлені певного інтересу для уважного дослідника, оскільки можуть містити рідкісні документи, фотографії, книги та інші матеріали. Поважне ставлення до людини як самоцінної неповторної особистості дає змогу зрозуміти відносність застосування до неї поняття «пересічна». Так, у колекції документів, що належали В.І.Резниченку, скромному вчителю географії, збереглися карти Харківщини 20-30-х рр., складені відомим археологом О.С.Федоровським, з дарчими написами автора з подякою за плідну співпрацю.

В.І.Резниченко був членом письменницької спілки «Плуг», його архів зберіг для майбутніх дослідників маловідомі твори молодих українських письменників, їх фотографії тощо. Велику повагу викликають документи, що свідчать про діяльність В.І.Резниченка як дійсного члена Географічного товариства АН СРСР, популяризатора життя та діяльності видатного мандрівника й дослідника Є.П.Ковалівського. Декілька років В.І.Резниченко листувався з Головою Географічного товариства академіком Л.С.Бергом з приводу увічнення пам'яті нашого славного земляка.

Нерідко матеріали особистих архівів по-новому висвітлюють й значення вченого, ім'я якого через певні обставини було майже призабуте. Археолог І.Ф.Левицький, нині відомий занадто вузькому колу фахівців, на початку 30-х рр. ХХ ст. був одним із провідних дослідників палеоліту. За особистим запрошенням акаде-

міка Д.І.Яворницького Левицький очолив одну з експедицій на Дніпрельстані; досліджував Гонцівську стоянку та ін. археологічні пам'ятки України. Особистий архів І.Ф.Левицького містить рідкісні документи з історії музейної справи, фотографії археологічних розкопок, відомих діячів науки тощо. Матеріали особистого архіву І.Ф.Левицького, що надійшли до Харківського історичного музею, безперечно, суттєво доповнюють уявлення про долю цієї непересічної людини, висококваліфікованого фахівця, стануть у пригоді дослідникам, які вивчають проблеми нашого найдавнішого минулого, бо до цього часу його особистий фонд зберігався тільки в Інституті археології АН УРСР [3, 394].

Останні роки дослідники мають можливість працювати й з так званими «спецхранами» архівів, архівами колишнього КДБ. Ці матеріали допомагають повернути історії імена людей, репресованих за сфальсифікованими звинуваченнями в 30-ті рр. ХХст. У родинях, що зазнали важких випробувань, зберігаються цінні реліквії минулого, котрі в комплексі з архівними документами дають музейникам можливість відтворити правдиву картину тих трагічних подій. Інколи матеріали, на перший погляд, пересічної людини, що потрапили до музейної збірки, дозволяють зробити певні історичні узагальнення.

Так, до Харківського історичного музею у 1995 р. громадянин Німеччини Вальтер Шарфенберг передав частину родинного архіву, що складається з документів, листів, фотографій, особистих речей, головним чином, тих, що належали його репресованому батькові М.Г.Шарфенбергу. В контексті історичного минулого доля цієї людини виглядає типовою, бо уособлює собою долю переважної частини німецького населення, яка мешкала на території колишнього СРСР.

Предки Шарфенбергів оселилися у Росії майже два століття тому. Ініціативні, освічені німецькі колоністи сприяли розвитку промисловості, освіти, культури Слобожанщини. Незважаючи на процеси інтернаціоналізації, що відбувалися у суспільстві протягом 20-30-х рр. ХХст., німці намагалися зберегти свої національні, духовні традиції. Родина Шарфенбергів не була винятком. Тут шанували рідну мову, відзначали такі традиційні свята як Різдво, або родинні події - заручини, весілля - з неодмінною участю духовного пастиря.

Оселя Шарфенбергів, розумних, доброзичливих, гостинних, стала місцем, де збиралися творчі люди, серед них - тоді ще невідомий, а згодом визнаний харківський композитор В.М.Нахабін,

майбутній член-кореспондент АМН СРСР, один із провідних українських офтальмологів І.Й.Меркулов, талановитий український скульптор А.І.Дараган та ін.

Але час - середина 30-х рр. - не сприяв існуванню подібних осередків. Підозріле ставлення до «нацменшин» з боку влади, що вбачала в них можливих поплічників німецького фашизму, втілювалося у чергову «справу», типове «викриття», цього разу спеціалістів німецького походження, які звинувачувалися у шпигунстві на користь Німеччини.

М.Г.Шарфенберга заарештували у жовтні 1936 р., після недовгого слідства та суду він опинився на Далекому Сході, у жахливих умовах сталінських таборів, де й загинув на початку 1939р. Дружина та син Шарфенберга згодом переїхали до Німеччини, але спогади про землю, де вони народилися, не полишали їх серця.

Передача матеріалів родинного архіву Шарфенбергів до Харківського історичного музею є визначною подією. Це визнання особливого місця музею не лише як сховища пам'яток історії, а й як осередку збереження духовної пам'яті, просвітництва, що сприяє вихованню молодого покоління у повазі до минулого.

Накопичення у збірках музеїв документальних матеріалів не завжди сприймають однозначно навіть музейники, архівісти. Останні цілком справедливо вважають, що саме їх установи повинні зосереджувати подібні матеріали [4, 53]. Але практика свідчить, що повноцінна діяльність музеїв неможлива без використання документальних джерел.

Історично склалося так, що музеї зосередили надзвичайно багаті за змістом та різні за типами пам'ятки історії та культури. Писемним джерелам відводиться серед них одне з провідних місць. Це дозволяє розглядати музеї як комплексну джерельну базу для наукових досліджень у різних галузях культури. Практика музейної роботи показала високу результативність такого підходу.

Так, в одному з провідних музеїв України - Дніпропетровському історичному - архівний фонд налічує понад 60 тис.одиниць зберігання, складається з актових та наративних джерел, які висвітлюють соціально-економічну історію і розвиток культури краю протягом XVII-XX ст. Значне місце у фондах музею посідають рештки родинних архівів. Комплекс генеалогічних документів налічує понад 2 тис.одиниць зберігання. Музей проводить велику дослідну роботу з наукового опису та каталогізації цього виду пам'яток. Розроблена перспективна комплексна програма каталогізації писемних джерел, підготовлені огляди рукописних пам'яток, на-

друковано низку тематичних каталогів та ін. [5, 148; 150].

Введення до наукового обігу музейних джерел викликає великий інтерес у суспільстві, сприяє поживавленню краєзнавчих досліджень, урізноманітнює їх тематику. Використання матеріалів родинних, особистих архівів у експозиційній роботі музеїв сприяє розширенню її діапазону, створенню нових за формою та змістом виставок-публікацій як монографічного характеру, так і об'єднаних спільною темою. Експонування родинних документів, фотографій, речей, розповідь про людські долі має великий емоційний вплив на відвідувача, спонукає його до роздумів не лише про наше «спільне» минуле, але й «своє». Усвідомлення себе як представника певної родини, продовжувача родинних традицій, зберігача родинної пам'яті є невід'ємною частиною особистості. На цьому будується психологія людини будь-якої нації, укоріненої на цій землі, свідомого громадянина, який посідає своє місце у довгому ланцюзі історичного розвитку.

Список літератури

1. *Шифман А.Д.* Персоналії в музейних історико-краєзнавчих дослідженнях: Методичні рекомендації. - К., 1993. 2. *Кротов Ф.Г.* Музей как научно-исследовательское учреждение // Музейное дело в СССР. - М., 1980. 3. *Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР: Указатель.* Т. 1. - М., 1963. 4. *Мамонов В.М.* Проблемы комплектования документальных материалов // Музейное в СССР. - М., 1980. 5. *Абросимова С.В.* Фонди Дніпропетровського історичного музею як джерельна база історичного краєзнавства // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. - К., 1991.